

Яўген Іваноў (Магілёў, Беларусь)

НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ЯК АБ'ЕКТ ЛІНГВАКРАІНАЗНАЎСТВА (ПРЫ ВЫВУЧЭННІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ЯК ЗАМЕЖНАЙ І ЯК ДРУГОЙ ВА ЎМОВАХ БЛІЗКАРОДНАСНАГА РУСКА-БЕЛАРУСКАГА БІЛІНГВІЗМУ)

Лінгвакраіназнаўства — гэта такі падыход да выкладання (і вывучэння) мовы, калі раскрываецца сувязь моўных адзінак з культурай, гісторыяй, побытам народа і ажыццяўляецца засвойванне чалавекам, які вырас у асяроддзі адной нацыянальнай (ці этнічнай) культуры, асноўных фактаў, норм і каштоўнасцей другой нацыянальнай (ці этнічнай) культуры. Лінгвакраіназнаўства як навучальная дысцыпліна мае ўласны спосаб (канал) падачы інфармацыі — з дапамогай самой мовы і ў працэсе яе практычнага вывучэння.

Агульная тэорыя лінгвакраіназнаўства як уласна філалагічнай (пераважна лінгвістычнай) і лінгвадыдактычнай дысцыпліны распрацоўваецца ўжо амаль трыццаць гадоў.

Беларуская мова таксама вывучаецца як замежная, але пераважна не ў Беларусі, а за яе межамі (праўда, пакуль што не так шырока, як, напрыклад, руская мова), у інстытутах славістыкі многіх буйнейшых універсітэтаў Усходняй і Заходняй Еўропы, ЗША і Канады, у некаторых з якіх існуюць нават асобныя аддзяленні беларусістыкі. Беларускую мову, дарэчы, вывучаюць нават у Японіі¹. Разам з тым беларускае лінгвакраізнаўства лічыцца толькі пачынае тэарэтычна і практычна распрацоўвацца ў беларусістыцы.

Праблема лінгвакраізнаўчага апісання беларускай мовы была паўстаўлена аўтарам у дакладзе яшчэ на Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Нацыянальна-культурны кампанент у тэксе і ў мове» (Мінск, 5–7 кастрычніка 1994 г.)². Асноўныя пытанні лінгвакраізнаўчай рэпрэзентацыі нацыянальна-культурнай семантыкі беларускай мовы аўтар выклаў на матэрыяле моўных афарызмаў у працы «Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы і праблема яе лінгвакраізнаўчай рэпрэзентацыі» (Мінск, 1998)³.

У галіне ж лексікаграфічнай рэпрэзентацыі нацыянальна-культурнай семантыкі беларускай мовы практыка пакуль што значна апырэджвае тэорыю. Праблемы распрацоўкі прынцыпаў укладання і структуры лінгвакраізнаўчых слоўнікаў беларускай мовы маюць пакуль што толькі эмпірычную рэалізацыю на матэрыяле апісання нацыянальна-культурнай семантыкі беларускай моўнай афарыстыкі ў адзіным ў беларусістыцы лінгвакраізнаўчым «Слоўніку прыказак, прымавак і крылатых выразаў» С. Ф. Івановай і Я. Я. Іванова⁴. Гэты слоўнік быў падрыхтаваны ў межах рэалізацыі вядомай праграмы «Абнаўленне гуманітарнай адукацыі ў Беларусі» былога Беларускага Фонду Сораса сумесна з Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь па выніках адкрытага рэспубліканскага конкурсу падручнікаў і навучальных дапаможнікаў для ВНУ і школ (што адбыўся ў 1994–1995 гг.).

Нацыянальна-культурная інфармацыя акумуляецца пераважна ў намінацыйных адзінках мовы, семантыка якіх (у процілегласць рэляцыйным

¹ Дзюн-ці Сато. Выдасца беларуска-японскі і японска-беларускі слоўнік // Кантакты і дыялогі. 1998. № 9. С. 21; Запрудскі С. [Рэц.] Руносукэ Курода. Частотны слоўнік беларускай мовы. 1500 слоў. Токіо, 1998. 171 с. // Кантакты і дыялогі. 1999. № 1. С. 27–28.

² Іваноў Я. Я. Нацыянальна-культурная семантыка моўнай афарыстыкі (Лінгвакраізнаўчы аспект) // Нацыянальна-культурны кампанент у тэксце і в мове: Тэз. докл. Міжнарод. науч. конф. (5–7 октября 1994 г.): В 2-х ч. Мн., 1994. Ч. 2. С. 55–57.

³ Іваноў Я. Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы і праблема яе лінгвакраізнаўчай рэпрэзентацыі (на матэрыяле моўнай афарыстыкі) // Іванова С. Ф., Іваноў Я. Я., Мячкоўская Н. Б. Сацыякультурная прастора мовы (сацыяльны і культурны аспекты вывучэння беларускай мовы). Мн., 1998. С. 33–62.

⁴ Іванова С. Ф., Іваноў Я. Я. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: Лінгвакраізнаўчы дапаможнік. Мн., 1997.

моўным значэнням) прама і непасрэдна адлюстроўвае прадметы, з'явы, якасці, працэсы і г. д. пазамоўнай рэчаіснасці.

Шмат якія намінатыўныя адзінкі беларускай мовы маюць лінгвакраізназнаўчую каштоўнасць. Найперш яны адлюстроўваюць беларускую нацыянальную культуру як цэласныя моўныя знакі (у прыватнасці, фразеалагізмы і моўныя афарызмы — комплексна, г. зн. спалучэннем усіх сваіх кампанентаў). Гэта перш за ўсё датычыць назваў рэалій матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў, жывёльнага і расліннага свету Беларусі, імёнаў людзей і географічных назваў і г. д., а таксама асаблівасцей светаўспрымання беларусаў і іх сацыяльных паводзін. З другога боку, намінатыўныя адзінкі беларускай мовы адлюстроўваюць нацыянальную культуру Беларусі элементамі свайго семантычнага (а фразеалагізмы і моўныя афарызмы яшчэ і лексіка-семантычнага) складу, гэтак званай «фонавай»⁵ семантыкі. І нарэшце, фразеалагізмы і моўныя афарызмы беларускай мовы адлюстроўваюць беларускую нацыянальную культуру сваімі «прататыпамі», паколькі генетычна свабодныя спалучэнні слоў самім сваім з'яўленнем (і далейшым замацаваннем у маўленні) абавязаны пэўным звычаям, традыцыям, своеасаблівасцям побыту і духоўнага свету беларусаў, гістарычным падзеям, што ў розныя часы адбываліся ў Беларусі, і інш.

Найбольшую ж лінгвакраізназнаўчую каштоўнасць маюць тыя намінатыўныя адзінкі беларускай мовы, якія належаць да гэтак званых «безэквівалентных» — такіх слоў, фразеалагізмаў ці моўных афарызмаў, якія немагчыма супаставіць з якім-небудзь іншамоўным паняццем і адпаведна гэтаму нельга перакласці адэкватнымі моўнымі сродкамі (гэтыя словы, фразеалагізмы ці моўныя афарызмы ў строгім сэнсе слова перакладальныя). Безэквівалентнай тая ці іншая намінатыўная адзінка беларускай мовы можа быць у адносінах не да ўсіх іншых моў свету, а толькі да пэўнай іншай мовы (англійскай, польскай, рускай і г. д.). У беларусістыцы дагэтуль існуе толькі адна спроба сістэматычнага апісання безэквівалентных намінатыўных адзінак беларускай мовы — гэта невялікі, але вельмі цікавы слоўнік чак беларускай безэквівалентнай (у рускамоўным дачыненні) лексікі «Самабытнае слова» (Мінск, 1994) І. Р. Шкрабы⁶. Безэквівалентнасць жа фразеалагізмаў і моўных афарызмаў можа мець не толькі ўласна семантычную, але яшчэ і лексіка-семантычную і семантыка-граматычную прыроду.

Пры вызначэнні спецыфікі нацыянальна-культурнай семантыкі намінатыўных адзінак беларускай мовы як аб'екта лінгвакраізназнаўства, акрамя згаданага, трэба ўлічваць яшчэ і спецыфічныя сацыялінгвістычныя і лінгва-

⁵ Паводле прынятай у рускім лінгвакраізназнаўстве тэрміналогіі, параўн.: Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд., перераб. и доп. М., 1990. С. 43.

⁶ Шкраба І. Р. Самабытнае слова: Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (У рускамоўным дачыненні). Мн., 1994.

дыдактычныя фактары, найперш параўнальна невялікі «ўзрост» беларускай літаратурнай мовы, якая ў сваім гутарковым варыянце (ды і ў пэўнай частцы літаратурна-мастацкіх тэкстаў) застаецца вельмі блізкай мясцовым гаворкам Беларусі. Па-другое, беларуская мова на працягу амаль усяго свайго гістарычнага развіцця знаходзілася пад моцным уплывам польскай і рускай моў і культур, а ўздзеянне рускай працягваецца і зараз на фоне вельмі абмежаванай сферы ўжывання беларускай мовы пры існаванні ў Беларусі дзвюх дзяржаўных моваў — беларускай і рускай, і таму, па-трэцяе, тыя іншаземцы, хто жадае вывучыць беларускую мову, звычайна або ўжо добра валодаюць рускай (як найбольш вядомай з усіх славянскіх моў), або вывучаюць яе паралельна з беларускай, або больш-менш знаёмыя з умовамі жыцця народаў усходняй Славii, гісторыя і культура якіх мае шмат агульнага. Апошнія два фактары трэба абавязкова ўлічваць пры вызначэнні лінгвакраіназнаўчай каштоўнасці і спосабаў апісання нацыянальна-культурнай семантыкі тых намінацыйных адзінак беларускай мовы, якія маюць (ці мелі) агульны нацыянальна-культурны кампанент з рускай, польскай ці іншымі славянскімі мовамі.

Так ці інакш, аб'ектам лінгвакраіназнаўчага апісання мусяць быць толькі тыя намінацыйныя адзінкі, што ўжываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Нацыянальна-культурная семантыка намінацыйных адзінак тэрытарыяльных дыялектаў павінна апісвацца ў межах лінгвакраязнаўства — дысцыпліны, якая яшчэ чакае свайго агульнага эпістэمالагічнага і метадалагічнага вызначэння⁷. Аднак неабходнасць распрацоўкі яе цалкам відавочная, асабліва на матэрыяле тых моў, дыялектная дыферэнцыяцыя якіх дэтэрмінуе структуру моўнай камунікацыі адпаведнай нацыі ці адпаведнага этнасу. Нацыянальна-культурная семантыка намінацыйных адзінак сацыяльных дыялектаў таксама павінна апісвацца асобна, хаця не выключана менавіта лінгвакраіназнаўчая патрэба ў такіх апісаннях. Яна можа ўзнікнуць тады, калі сацыяльна афарбаваная лексіка, фразеалогія і моўная афарыстыка не толькі маюць значную ўдзельную вагу ў гутарковай літаратурнай мове, але і з'яўляюцца паказчыкам пэўных сацыяльна-культурных адметнасцяў грамадства.

Разам з гэтым асобныя намінацыйныя адзінкі і тэрытарыяльных, і сацыяльных дыялектаў могуць быць прадметам лінгвакраіназнаўчага апісання нацыянальна-культурнай семантыкі мовы, але толькі тады, калі яны або шырока функцыянуюць у літаратурнай мове і вядомыя ўсім яе носбітам, або ўжываюцца ў вядомых мастацкіх ці публіцыстычных тэкстах, якія, у сваю чаргу, з'яўляюцца вызначальным нацыянальна-культурным кампанентам сацыяльна-культурнай гісторыі пэўнага народа. Напрыклад, калі адной з актуальных праблем лінгвакраіназнаўчай рэпрэзентацыі рускай

⁷ Карпенко М. А. Понятия «лингвокультурология», «лингвострановедение», «лингвокраеведение» и их соотношения // Язык и культура. К., 1992. Т. 3. С. 89–91.

мовы бачыцца апісанне нацыянальна-культурнай семантыкі разнастайных слэнгаў, што з'яўляюцца (разам з прастамоўнымі формамі) адметнай часткай гэтак званых «моў буйных гарадоў» (Масквы, Санкт-Пецярбурга і інш.⁸), то пры лінгвакраізнаўчым апісанні беларускай мовы вельмі актуальны зварот да тэрытарыяльных дыялектаў, намінацьўныя адзінкі якіх даволі шырока функцыянуюць і ў гутарковым варыянце сучаснай беларускай літаратурнай мовы, і ў мове беларускай мастацкай літаратуры.

Да нацыянальна-культурнага кампанента беларускай мовы таксама могуць належаць намінацьўныя адзінкі, якія з'яўляюцца зараз агульнаўжывальнымі ў беларускай, рускай, украінскай ці польскай мовах, а ў некаторых выпадках трапілі ў беларускую мову шляхам запазычання. Параўн., напрыклад, моўныя афарызмы бел. *вольнаму* – *воля* <, *а шалёнаму* – *поле*> і рус. *вольному воля* <, *спасённому рай*>. З'яўленне другой часткі ў апошняй беларускай прыказцы мае глыбокія міфалагічныя карані і тлумачыцца тым, што ва ўсходнеславянскім фальклоры выхад «у поле» сімвалізуе выхад у свет смерці. Чалавек з неўнармаванай псіхікай таксама лічыўся прыналежным свету смерці. Актualізацыя менавіта гэтых вобразаў у беларускім варыянце перафразавання агульнага для ўсходнеславянскіх моў выразу *вольнаму* – *воля* і складае нацыянальна-культурную адметнасць гэтай беларускай прыказкі.

Прыналежнасць да нацыянальна-культурнага кампанента беларускай мовы намінацьўных адзінак такога кшталту (як, дарэчы, і тых лексем, фразеалагізмаў ці моўных афарызмаў, ужыванне якіх у сучаснай беларускай літаратурнай мове з розных прычын абмежаванае) і адпаведна іх лінгвакраізнаўчую каштоўнасць можна абгрунтаваць яшчэ і тым, што агульнавядомасць (агульнаўжывальнасць) тых ці іншых намінацьўных адзінак мовы залежыць ад актуальнасці ў сацыяльным і культурным жыцці народа тых рэалій, якія азначаюцца адпаведнымі адзінкамі. А гэта значыць, што яны ўваходзяць у склад таго «мінімуму» намінацьўных адзінак (для моўных афарызмаў — адпаведнай часткі так званага «парэміялагічнага мінімуму» мовы⁹), у якім адлюстраваны асноўныя ўмовы існавання пэўнага этнасу ці пэўнай нацыі, своеасаблівы мікракосм тых рэалій і паняццяў, што вызначаюць унікальнасць этнічнай ці нацыянальнай культуры.

Такім чынам, у сучаснай беларускай літаратурнай мове існуе цэлы пласт намінацьўных адзінак, адметных сваёй нацыянальна-культурнай семантыкай. Іх лінгвакраізнаўчае апісанне павінна праводзіцца асобна ў межах лінгвакраізнаўчых слоўнікаў, непасрэдна зарыентаваных на практыку выкладання беларускай мовы як замежнай.

⁸ Параўн.: McLovsky T., Klync M., Chtchouplov A. Slang encyclopedia of Moscow tusovka. London, 1997.

⁹ Пермяков Г. Л. Основы структурной паремнологии. М., 1988. С. 143–169.

Разам з тым лінгвакраізнаўчыя слоўнікі беларускай мовы мусяць быць не менш карыснымі і для тых, хто вывучае беларускую мову як няродную ва ўмовах блізкароднаснага руска-беларускага білінгвізму, бо пераважная большасць рускамоўных жыхароў Беларусі натуральна зарыентавана на рускую культуру і мала знаёмая або зусім не знаёмая з беларускай.

З улікам таго, што беларуская мова з'яўляецца ў Беларусі дзяржаўнай і абавязкова вывучаецца ва ўсіх без выключэння сярэдніх навучальных устаноў, яе лінгвакраізнаўчае вывучэнне набывае не толькі асаблівую навуковую і дыдактычную вартасць, але і выключную сацыяльна-культурную значнасць, з'яўляецца адной з галоўных задач беларускага лінгвакраізнаўства і павінна спецыяльна распрацоўвацца ў беларусістыцы як на тэарэтычным, так і на практычным узроўнях.